

Investigating the Status of Translation Sciences in the Salajegheh Era and its Effect on People's Lifestyle

ARTICLE INFO

Article Type

Research Article

Authors

Bibi Fateme Ghare Moshk Gharravi¹

Abdollah Rejaee Litkahi^{2*}

Ramazan Seyghal³

How to cite this article

Bibi Fateme Ghare Moshk Gharravi, Abdollah Rejaee Litkahi, Ramazan Seyghal, Investigating the Status of Translation Sciences in the Salajegheh Era and its Effect on People's Lifestyle, *Journal of Islamic Life Style Centered on Health*. 2023;7(1):379-385.

1. PhD student, Department of History, Noor Branch, Islamic Azad University, Noor, Iran.

2. Assistant Professor, Department of History, Babol Branch, Islamic Azad University, Babol, Iran (Corresponding Author).

3. Assistant Professor, Department of History, Noor Branch, Islamic Azad University, Noor, Iran.

* Correspondence:

Address:

Phone:

Email: abdollahrejaee@yahoo.com

Article History

Received: 2023/03/01

Accepted: 2023/05/06

ABSTRACT

Purpose: Although the Seljuk period in Iran had many political and social ups and downs, due to the inclination of most of the kings of this dynasty to science, the scientific situation of Iran flourished during this period. So that according to researchers, this period is considered a unique era in the history of Islamic civilization and culture. In this article, the situation of translation sciences during the Seljuk period has been investigated.

Materials and methods: The library research method and its type is analytical-descriptive.

Findings: The results of the research show that the education of many elders and officials with sufficient grace and courtesy in the field of transferable sciences, as a result of the encouragement and support of Seljuk sultans and ministers, and the neglect of rational sciences and the stagnation of these sciences are the reasons for paying attention to sciences. It was copied during the rule of the Seljuks.

Conclusion: One of the reasons for the growth of translational sciences in the Seljuk period was the multiplicity of religions, sects, and the conflicting opinions of these differences and their differences and conflicts have created valuable works in the field of translational sciences. The number of scholars and scholars of transliteration, which was the result of attention to transliteration in this period, led to the creation of precious works in various fields of transliteration, including tazkira, interpretation, mysticism, literary sciences, etc.

Keywords: Translational Sciences, Saljoughian, Tazkira, Military, Monastery, Mosque

بررسی وضعیت علوم نقلی در عصر سلاجقه و اثرگذاری

آن بر سبک و شیوه زندگی مردم

بی بی فاطمه قره مشک غراوی^۱

دانشجوی دکتری، گروه تاریخ، واحد نور، دانشگاه آزاد اسلامی، نور، ایران.

عبدالله رجایی لیتکوهی*^۲

استادیار، گروه تاریخ، واحد بابل، دانشگاه آزاد اسلامی، بابل، ایران (نویسنده مسئول).

رمضان صیقل^۳

استادیار، گروه تاریخ، واحد نور، دانشگاه آزاد اسلامی، نور، ایران.

چکیده

هدف: دوران حکومت سلجوقیان در ایران با اینکه از نظر سیاسی و اجتماعی فراز و فرود فراوانی داشت، اما به دلیل گرایش اغلب پادشاهان این دودمان به علم و دانش، وضعیت علمی ایران در این دوره رو به شکوفایی نهاد؛ به طوری که به باور پژوهشگران، این دوره در تاریخ تمدن و فرهنگ اسلامی عصری بی نظیر محسوب می‌شود. در این مقاله به بررسی وضعیت علوم نقلی در دوران حکومت سلاجقه پرداخته شده است.

مواد و روش ها: روش پژوهش کتابخانه‌ای و نوع آن تحلیلی-توصیفی است.

یافته ها: نتایج پژوهش بیانگر آن است که پرورش بسیاری از بزرگان و صاحب‌منصبان با کفایت و با فضل و ادب در زمینه علوم نقلی، در نتیجه تشویق و حمایت سلاطین و وزرای سلجوقی و بی‌توجهی به علوم عقلی و رکود این علوم از دلایل توجه به علوم نقلی در دوران حاکمیت سلجوقیان بوده است.

نتیجه گیری: یکی دیگر از دلایل رشد علوم نقلی در دوره سلجوقیان، تکثر ادیان و مذاهب و فرقه‌ها بود که تضارب آرای این فرقه و اختلافات و درگیری‌های آن‌ها باعث ایجاد تالیفات ارزشمندی در حوزه علوم نقلی گشته است. تعدد دانشمندان و عالمان علوم نقلی که در نتیجه توجه به علوم نقلی در این دوره بود، منجر به خلق آثاری گرانسنگ در زمینه‌های مختلف علوم نقلی از جمله تذکره، تفسیر، عرفان، علوم ادبی و غیره بود.

واژگان کلیدی: علوم نقلی، سلجوقیان، تذکره، نظامیه، خانقاه، مسجد

تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۱۲/۱۰

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۰۲/۱۶

*نویسنده مسئول: abdollahrejaee@yahoo.com

مقدمه

کشور ایران در طول قدمت هزاران ساله خود، سلسله‌ها و دودمان‌های فراوانی را به خود دیده که هر کدام از آنها چند صباحی حکمرانی کرده و در نهایت جای خود را به حکومتی دیگر داده‌اند. امروزه پژوهشگران برای ارزیابی میزان موفقیت حکمرانان هر سلسله، به بررسی وضعیت علم و فرهنگ در آن دوره می‌پردازند. دولت سلجوقی یکی از بزرگ‌ترین دولت‌ها و عصر حکومت سلاجقه از مهمترین ادوار تاریخی ایران و اسلام به شمار می‌آید. سلجوقیان طایفه‌ای از ترکمانان غز بودند که با مهاجرت از ترکستان در مناطقی از ماوراءالنهر سکونت یافته با دولت‌های سامانی، غزنوی و ایلک‌خانی همسایه شدند. نامگذاری ایشان برگرفته از نام رئیس و رهبر آنها سلجوق پسر دقاق است که توانست آنان را متحد سازد. دوران حکومت دویست ساله سلجوقیان در ایران، از دوره‌هایی است که علم و دانش و فرهنگ در کانون توجه بود و علما و اندیشمندان فراوانی در این دوره ظهور کردند؛ البته یکی از مهمترین دلایل رشد علمی این دوره، علاقه برخی پادشاهان سلجوقی به علم و دانش و همچنین تأسیس و راه‌اندازی مراکز علمی بود که منجر به پرورش نسل طلایی دانشمندان این دوره شد. به تعبیری دقیق‌تر، دوران حکومت سلاجقه از جهات زیادی اهمیت دارد، اما یک ویژگی مهم این عصر را از ادوار دیگر تاریخ ایران اسلامی متمایز می‌سازد و آن ظهور مدارس نظامیه است. ساخت مدرسه در بین خدماتی که این وزیر بزرگ انجام داده از ارزش و اهمیت بیشتری برخوردار است. بنا بر تعبیر یکی از صاحب‌نظران تمام بناهایی که در عصر سلجوقی ساخته شده‌اند اعم از پل و کاروانسرا و ...، هرچند مهم باشد در مقابل بنای مسجد و به خصوص بنای مدرسه جلوه‌ای ندارد. (۱) بنابراین تأسیس مدارس نظامیه همزمان است با دوران سلطنت آلب ارسلان دومین پادشاه بزرگ سلجوقی که ایام شکوفایی این خاندان به حساب می‌آید. (۲) در این مقاله وضعیت علوم نقلی در دوران سلجوقیان مورد بررسی قرار گرفته است تا مشخص شود که این نوع علم در دوره سلجوقیان چه جایگاهی داشته است.

مواد و روش ها

روش تحقیق تحلیلی-توصیفی و شیوه گردآوری اطلاعات، به صورت کتابخانه‌ای و مبتنی بر سندپژوهی است.

پیشینه تحقیق

جستجو در کتابخانه‌ها و پایگاه‌های نمایه‌سازی تحقیقات ادبی نشان می‌دهد که تاکنون پژوهشی جامع و کامل در زمینه بررسی علوم نقلی در دوران سلجوقیان نوشته نشده و تحقیقات چندی که در زمینه بررسی علوم در دوران سلجوقی نوشته شده‌اند، به صورت ریز و تخصصی به موضوع علوم نقلی پرداخته و با ذکر کلیاتی از کنار موضوع گذشته‌اند. در اینجا به معرفی چند مورد از این تحقیقات پرداخته می‌شود:

- ناصر صدقی و ناهید باقری توفیقی (۳) در مقاله «بررسی آماری وضعیت و زمینه‌های فعالیت علمای علوم دینی در ایران عصر سلجوقی» به این نتیجه رسیده‌اند که عراق عرب و خراسان پربرونق‌ترین مراکز حضور و فعالیت علمای دینی در دوره سلجوقی بوده‌اند و عراق عجم در رتبه سوم قرار داشته است. همچنین از میان

محافل شخصی و خصوصی مانند خانه‌ها، و مراکزی چون رصدخانه در محضر صاحبان این دانش‌ها حاضر شده یا با هزینه شخصی، نیازهای علمی خود را برآورده می‌کردند. در نتیجه طالبان این علوم کم‌تر بودند و فقط رصدخانه‌ها بودند که دانش نجوم در آن رونق داشته و به تعلیم این علوم و تربیت شاگردان می‌پرداخته‌اند. هدف از تأسیس مدارس نظامیه، گسترش تعالیم اهل سنت به خصوص مذهب شافعی و مقابله با تبلیغات اسماعیلیان بود. در این مدرسه و بطور کلی در عصر سلاجقه به علوم دینی توجه زیادی می‌شد. لذا علوم نقلی به خصوص دانش‌های شرعی در این مراکز تدریس می‌شد. دانشجویان از پرداختن به علوم عقلی (لوئل) به ویژه، فلسفه، هندسه و نجوم به شدت منع می‌شدند. تنها بحث و گفتگو در حوزه علوم دینی و شاخه‌های مختلف آن مجاز بود و بدان پرداخته می‌شد. (حلمی، ۲۴۵) استادان نظامیه‌ها به خصوص نظامیه بغداد در اوج شهرت و اعتبار علمی قرار داشتند و بزرگترین مردان علم دوران خود شمرده می‌شدند. ابواسحاق شیرازی نخستین مدرسه نظامیه بغداد اعلم دانشمندان شافعی و سرآمد اقران بود و همگان به مراتب علمی و اخلاقی او معترف، شاگردان او به شاگردی‌اش افتخار می‌کردند. (۶) مدرسان نظامیه‌ها از مواهب مادی و معنوی و توجهات سلطان و وزیر او برخوردار و بهره‌مند می‌شدند وقتی ابوحماد محمد غزالی به عنوان مدرس نظامیه بغداد به این شهر می‌آمد، خواجه در فرمان خویش او را زین الدین و شرف الائمة خواند. مدرسه نظامیه بغداد شکوه و جلالی در خور دارالخلافه داشت و با وجود مدارس دیگری که در این شهر به وجود آمد، اما نظامیه از همه مهم‌تر بود، به عبارت دیگر یک قرن بعد سی مدرسه در بغداد ساخته شد اما هنوز نظامیه از همه بزرگ‌تر بود. (۷) نکته مهم و قابل ذکر این است که به دلیل پیوستگی علوم، دانشمندان در زمینه‌های مختلف علم صاحب‌نظر و اثر بوده‌اند. به عبارت دیگر انفکاک علوم آنگونه که در جهان امروز وجود دارد در گذشته اساساً مطرح نبوده است. از این روست که برخی از علما و حکما علاوه بر اینکه در بخش‌هایی از علوم عقلی مهارت داشته‌اند، در علوم شرعی و نقلی نیز توانایی و شهرت داشته‌اند. برای نمونه، ابن بطالان طبیب نصرانی یا جیش بن ابراهیم تفلیسی در دانش‌هایی چون عربیت و نظایر آن صاحب اثر بوده‌اند.

معرفی برجسته‌ترین صاحبان آثار علوم نقلی در قلمرو سلجوقیان شخصیت‌ها و علمای بزرگ ظهور کردند که در زمینه علوم نقلی از جمله دانش‌هایی چون کلام، فقه، تفسیر و تاریخ و ادب و ... به رشته تحریر در آورده‌اند. همچنین در زمینه آداب ملک‌داری و کشورداری، نظام‌داری و دیوانی عصر حاکمیت سلاجقه، آثاری نگاشته شده‌اند که از اهمیت بالایی برخوردار بوده و از برخی جهات ممتاز هستند. در اینجا بطور مختصر برخی از این آثار را مورد بررسی قرار می‌دهیم:

ابوحماد محمد بن محمد غزالی طوسی (۵۰۵ - ۴۵۰ ق) وی از مفاخر ایران و اسلام است. وی فرزند غزال (نخ و پشم فروش یا حلاج) پارسا و صوفی مسلک بود که در کودکی از نعمت پدر محروم شد و برای گذران زندگی و تحصیل در زمره طلاب مدرسه

علمای دینی شناخته شده، در حدود ۸۰ درصد آنها شافعی مذهب بوده‌اند. از حیث فعالیت فکری و آموزشی هم در حدود ۷۰ درصد علمای دینی شناخته شده در علم حدیث فعالیت داشته‌اند. پیشینه تاریخی، مرکزیت سیاسی خراسان و عراقین عرب و عجم در دوره سلجوقی، تأسیس مدارس نظامیه در شهرهای مهم خراسان و عراق و حمایت‌های حکومت سلجوقی از مذهب شافعی و علوم نقلی اهل سنت در به وجود آمدن وضع مذکور تأثیر بسیار زیاد داشته است. - علی آزادبخت (۴) در پایان‌نامه کارشناسی ارشد خود با موضوع « بررسی اوضاع علمی ایران در عصر سلجوقی» به این نتیجه رسیده است که در دوره سلجوقیان تحت تأثیر عواملی هم چون: جهت‌گیری مدارس نظامیه و نقش منازعات فرقه‌ای و تصوف، و رویکرد خاندان سلجوقی و نهاد دیوانسالاری و قدرت فقه‌های قشری نگر، علوم عقلی دچار رکود و انحطاط شد و علوم دینی و ادبی در این دوره به علت فراوانی مدارس و مراکز علمی و حمایت فقها و سلاطین و وزراء از این علوم رشد و توسعه یافت.

یافته‌ها

مفهوم‌شناسی علوم نقلی دانش‌ها را در جهان اسلام به شکل‌هایی طبقه‌بندی کرده‌اند. در یک دسته‌بندی علوم را به دو بخش علوم نظری و عملی تقسیم کردند، در دسته‌بندی‌های دیگری آن را به علوم اسلامی و غیراسلامی، شرعی و غیرشرعی منقسم نموده‌اند. یکی از رایج‌ترین آن‌ها، دسته‌بندی علوم به دو بخش نقلی و عقلی است. (۵) این طبقه‌بندی که مورد قبول علمایی چون ابن خلدون بوده است، به دانش‌هایی که انسان می‌تواند بر اساس طبیعت اندیشه خود به آن‌ها پی ببرد اما علوم نقلی و وضعی دانش‌هایی هستند که مستند به خبر از واضع شرع است و عقل را در آن‌ها مجال نیست. مهم‌ترین علوم دسته اول منطق، طب، کیمیا، هندسه، حساب، موسیقی و احکام آن هستند و دانش‌هایی چون علم قرآن و تفسیر و قرآات آن، حدیث و علم رجال، کلام، فقه تصوف و علم زبان عربی شامل لغت، نحو و بیان و ادب در زمره علوم نقلی شمرده می‌شوند. (نصر، ۵۷) ذبیح‌الله صفا در اثر سترگ و ارزشمند خود تاریخ ادبیات در ایران در بررسی وضع علوم از میانه قرن پنجم تا آغاز قرن هفتم آن‌ها را در سه بخش علوم شرعی، علوم عقلی و علوم ادبی مورد بررسی قرار داده است. در اینجا چند تن از مشاهیر و بزرگان علمی عصر سلاجقه و آثار ایشان در زمینه‌های مختلف علوم نقلی و شرعی به اختصار مورد بررسی قرار خواهیم داد.

دلایل توجه به علوم نقلی در دوره سلجوقی نکته مهم که ذکر آن ضروری است این است که علم نجوم در نهاد‌های رسمی آموزش و پرورش آن روزگار مثل مساجد، مدارس و یا نظامیه‌ها مورد توجه نبوده است. این نهادها بیشتر به علوم نقلی توجه داشته‌اند که به پشتوانه موقوفات اداره می‌شدند. همچنین کمتر منجم یا ریاضیدان و فیلسوف و مهندس و ... را در زمره دانش‌آموزان مدارس یا مساجد می‌توان مشاهده کرد. چون با توجه به رویکرد آن‌ها به علوم دینی که مورد حمایت حاکمان و دین‌داران و متشرعان قرار داشت اندک افرادی حاضر بودند که به یادگیری این دانش‌های عقلی بپردازند. علاقمندان به دانش‌هایی چون نجوم در

سال قبل از کشته شدن خواجه سبک انشای کتاب ساده و روشن است و تصنع و تکلفی ندارد. (۱۱)

ابوالحسن علی بن زید بیهقی وی (معروف به ابن فندق متوفی ۵۶۵ ق مورخ، نسابه و منجم و از علمای نامدار قرن ششم هجری) کتابی دارد به نام تاریخ بیهقی در تاریخ و جغرافیا و شرح حال مشاهیر علمی و ادبی و فقهی و سیاسی و نیز سادات و بزرگان زادگاهش بیهق (سبزوار کنونی) ابن فندق کتاب‌های بسیاری که اغلب به عربی و برخی به فارسی بوده است تألیف نمود. اما بیشتر مؤلفات او از بین رفته است و تنها اسامی آن‌ها بر جای مانده است. از کتاب‌های فارسی او که به جای مانده است، جوامع الاحکام است در فن نجوم. (۱۲) «و دیگر کتاب یمینی است و من از آخر کتاب یمینی تاریخی ساختم نام آن مشارب التجارب و غوارب الغرائب الی یومنا هذا و ...»

ابونصر محمد بن عبدالجبار عتبی تاریخ یمینی نوشته اوست که به زبان عربی و در شرح پادشاهی یمین الدوله سلطان محمود غزنوی نوشته شده است. این اثر توسط یکی از دبیران نامدار سلجوقی به نام ابوالشرف ناصح بن ظفر بن سعد منشی جرفا ذقانی (گلیپایگانی) به فارسی برگردانیده شده است. وی در نظم و نثر دو زبان فارسی و عربی ماهر و استاد بود. در تفسیر قرآن هم که در آن زمان متداول بود علاقه فراوان داشت. جز ترجمه تاریخ یمینی خاتمه‌ای بر آن نگاشت. ترجمه کتاب عتبی توسط جرفا ذقانی به تشویق ابوالقاسم علی بن حسین وزیر جمال‌الدین آی ابه از ممالیکی که در آذربایجان قدرت داشت، انجام داده است. (۱۳)

نویسندهٔ مجمل التواریخ و القصص مجمل التواریخ و القصص از جمله آثار تاریخی است که در قلمرو امپراتوری سلجوقی در سال ۵۲۰ ق به رشته تحریر در آمده است. نام مؤلف کتاب معلوم نیست، اما تردیدی نیست که مؤلف از مردم اسدآباد همدان بوده است و اینکه از جمله دبیران سلاجقه بوده است. کتاب در سال ۵۲۰ هجری تألیف یافته است و در تاریخ اسلام و ایران تا این سال. کتاب به زبان ساده دری نوشته شده، و با تکلفات صنعتی عرب که در این ایام اندک اندک وارد زبان فارسی شده‌اند، بر کنار است.

فتح بن علی بنداری اصفهانی در عصر سلجوقی و درباره این سلسله کتاب‌هایی نوشته شده است. برخی از آن‌ها از میان رفته و تعدادی بر جای مانده است. زبده النصره و نخبه العصر که توسط فتح بن علی بنداری اصفهانی به رشته تحریر در آمده است تلخیصی است از الفتورالزمان الصدور و الصدورالزمان الفتور نوشته انوشیروان بن خالد کاشانی. کتابی که به دست ما نرسیده است اما عمادالدین کاتب اصفهانی متوفی ۵۹۷ ق آن را تحت عنوان نصرت الفتره و عصره الفطره همراه با اضافاتی به عربی برگرداند. کتاب بنداری خلاصه این اثر است.

دینی قرار گرفت و مدارج علمی را طی کرد. به خواجه نظام الملک طوسی پیوست و همشهری وزیر شافعی مذهب گوهرشناسی غزالی از او حمایت کرد و به استادی نظامیه بغداد برگزید و به القابی چون زین‌الدین و شرف‌الائمه ملقب ساخت. (۸)

خلیفه عباسی و سلطان سلجوقی او را بزرگ می‌داشتند به بالاترین مراتب دست یافت. در ۴۸۸ ق و در اوج شهرت و شوکت، استاد نظامیه را رها کرد و پس از سفری ده ساله گوشه‌نشینی اختیار کرد چنان که دعوت سلطان سلجوقی را به هیچکس گرفت. آثار زیادی نگاشت. مهم‌ترین آن‌ها عبارتند از الوجیز، مقاصد الفلاسفه، تهافه الفلاسفه، الاقتصار فی الاعتقاد، فضائح الباطنیه، احیاء علوم الدین، المستصفی، کیمیای سعادت، نصیحت الملوک، زاد آخرت، معیارالعلم، جواهرالقرآن، المنقذ من الضلال، الجام العوام و ... کتاب‌های احیاء علوم الدین و کیمیای سعادت به نسبت کیمیای سعادت چکیده‌ای است از کتاب بزرگ احیاء علوم الدین در ستایش احیاء گفته‌اند اگر علوم اسلامی نابود شود همه را می‌توان از کتاب احیاء بیرون کشید.

علی بن احمد منتجب‌الدین اتابک جوینی وی از نام‌آوران عصر سلجوقی و منشی سلطان سنجر پادشاه سلجوقی و رئیس دیوان رسایل وی بوده است. مدتی مسئولیت دیوان اشراف را عهده‌دار بود. وی در دربار سنجر جایگاه ویژه‌ای داشت و تنها سمت دبیری و یا ریاست دیوان انشاء اشراف را نداشت، بلکه در هر زمان و هر مکانی که لازم بوده به عنوان فرستاده مخصوص سلطان سنجر برای سرکشی، رفع مشکلات و موانع رحل و رفع منازعات و ... به شهرها و ایالت‌های دور و نزدیک می‌رفته و همه جا مانند سلطان با او رفتار می‌کردند. (۹) علی بن احمد کاتب منتجب‌الدین با القاب مؤیدالدوله و مؤیدالملک نیز شناخته می‌شده است. مجموعه منشآت منتجب‌الدین تحت عنوان عتبه الکتابه جمع‌آوری شده بود و مدت‌ها در ممالک فارسی‌زبان سرمشق خط انشاء و فصاحت بوده است. عتبه الکتابه گزیده‌ای از مراسلات دیوان سلطان سنجر سلجوقی است و مهم‌ترین سند اداری این دوره. گردآورنده این نامه‌ها یعنی منتجب‌الدین نه تنها نماینده تام‌الاختیار سنجر و مورد اعتماد بسیار او بود، بلکه خواجه نظام الملک طوسی نیز او را دوست می‌داشت.

خواجه نظام الملک طوسی وی فقط در میدان سیاست یکه تاز نبوده بلکه در عرصه‌های دیگر نیز توانمند بوده است. خواجه عالم و دانشمند و نویسنده‌ای توانا بود. از خواجه نظام الملک کتابی بر جای مانده است تحت عنوان سیاست نامه یا سیرالملوک. براون در تاریخ ادبیات ایران در اهمیت این کتاب می‌نویسد: «به نظر من سیاست نامه یکی از بهترین و پر ارجح‌ترین آثاری است که به نثر فارسی مانده است. زیرا اولاً شامل بسیاری از داستان‌ها و نکته‌های تاریخی است و ثانیاً نظر یکی از بزرگ‌ترین وزیران مشرق زمین را درباره آیین کشورداری و حکومت در بر دارد.» (۱۰) کتاب پنجاه فصل دارد و در آن تقریباً از همه وظایف و حقوق شاه و اصول ملکداری سخن رفته است. تاریخ نوشتن کتاب به خصوص بخش دوم را سال ۴۸۴ ق دانسته‌اند، یک

ظهیرالدین نیشابوری

ظهیرالدین نیشابوری متوفی حدود ۵۸۲ ق کتابی نوشت در تاریخ آل سلجوق که به سلجوقنامه ظهیری نیشابوری شهرت دارد. الگوی روایت او از تاریخ سلجوقیان چنین است که پس از ذکر صفات سلطان به برخی از وقایع مرتبط با جلوس وی اشاره می‌کند و سپس شماری از وقایع دوره حکومت هر سلطان به صورت گزینش شده بیان می‌شود. در این کتاب ذکر سرگذشت سلاطین سلجوقی تا حکومت سلطان طغرل سوم سلجوقی ادامه پیدا می‌کند.

راوندی

کتاب دیگری که به عقیده صاحب‌نظران اقتباسی است از سلجوقنامه، راحه الصدور و آیت‌السرور است در تاریخ آل سلجوق. راوندی پس از کشته شدن سلطان سلجوقی طغرل سوم (۵۹۰ ق) و تسلط خوارزمشاهیان بر همدان به آسیای صغیر مهاجرت کرد و به خدمت غیاث‌الدین کیخسرو بن قلیچ ارسلان (۶۰۷-۵۸۸ ق) در آمد و کتاب خود را به وی تقدیم کرد. کتاب اعلام الملوک مسمی به راحه الصدور و آیه‌السرور در سال ۵۹۹ ق تألیف گردیده است. کتاب راوندی دو بخش دارد: بخش اول شامل تاریخ سلجوقیان از آغاز تا حدود ۵۵۵ ه.ق است. و بخش دوم شامل حوادث پس از ۵۵۵ ه.ق تا سال ۵۹۹ ه.ق دوره سلطان ارسلان و طغرل است. این کتاب منبع مهمی برای پژوهش حاضر در زمینه تاریخ سیاسی سلجوقیان و دانشمندان این دوره بوده است. راحه الصدور در حقیقت همان سلجوقنامه ظهیری نیشابوری است با همان فصول و همان شیوه تنظیم و همان مطالب و در حقیقت رونویسی از آن کتاب است و برای پوشاندن این نادرستی مقادیری از قصاید شعرای بزرگ آورده شده است. اصولی درباره شراب و شکار و امثال آن کتاب را مصداق انتحال (سرقت ادبی) دانسته‌اند.

ابوالفضل رشیدالدین میبیدی

در اوایل قرن ششم هجری تفسیری نوشته شد که از مهم‌ترین تفاسیر پارسی به حساب می‌آید، اثر ابوالفضل رشیدالدین میبیدی به نام کشف الاسرار و عده‌الابرار. تاریخ تألیف سال ۵۲۰ ق است. (۱۴)

ابوالفتح احمدبن محمد غزالی

در روزگار حکومت سلاجقه آثار فاخری در زمینه تصوف و عرفان به رشته تحریر در آمده است. سوانح‌العشاق مهم‌ترین اثر ابوالفتح احمدبن محمد غزالی است و در معانی و احوال و اسرار عشق.

عین‌القضاء همدانی

از کبار مشایخ متصوفه در آغاز قرن ششم هجری عین‌القضاء ابوالمعالی عبدالله بن محمد میانجی همدانی است. با وجود آنکه در سی و سه سالگی به شهادت رسید، آثار متعددی به پارسی و تازی دارد. همچنین نامه‌های بسیاری از او به فارسی باقی مانده که همه آن‌ها حاوی عقاید و آراء او در مسائل مختلف مربوط به تصوف و مسائل اعتقادی است.

ابن بلخی

فارسنامه از کتاب‌های بسیار معتبر فارسی و از مآخذ مهم و قابل توجه به تاریخ ایران پیش از اسلام و جغرافیای سرزمین پارس است. کتاب مسلماً پیش از سال ۵۱۱ ق که سال وفات سلطان محمد سلجوقی است نوشته شده است. زیرا مقدمه کتاب به نام اوست با القاب و عناوینی چون سلطان معظم شاهنشاه اعظم خلیفه الله غیاث‌الدین والدین ناصرالاسلام و المسلمین ابوشجع محمد بن ملکشاه قیسه امیرالمؤمنین. فارسنامه نثری دارد بسیار استوار، ساده و روان. (۱۵) اگر از همه آثار و کتاب‌هایی که در رشته‌های مختلف علوم نقلی که در دوران حکومت سلاجقه نوشته شده است یاد کنیم فهرستی طولانی را تشکیل خواهد داد. لذا، به تبیین مهم‌ترین آثار و شخصیت‌های این روزگار بسنده شده است.

عوامل مؤثر در رواج علوم نقلی

دانش‌دوستی حاکمان سلجوقی

علاقه وافر پادشاهان سلجوقی به علم و دانش، مهم‌ترین عامل در رواج انواع علوم در این دوره از جمله علوم نقلی بوده است. حاکمان سلجوقی با این که بیابان‌نشین و خو کرده به زندگی قبیله‌ای بودند، اما علاقه به علم و دانش و هنر در ذات آنها نهادینه شده بود و هر کدام از حاکمان که بر سر کار می‌آمدند، توجه به علم و تکریم عالمان را سرلوحه کار خود قرار می‌دادند. البته علم‌دوستی در بین حاکمان سلجوقی از شدت و ضعف برخوردار بود و برخی حاکمان همچون طغرل بیش از سایرین در این زمینه فعالیت‌های درخشان داشته‌اند. به عنوان مثال، بنیانگذار سلسله سلجوقی، طغرل بیک به ساختن اماکن عام المنفعه و عمران و آبادی کشور علاقه فراوانی داشت. او به ساختن مساجد به عنوان مرکزی عبادی و فرهنگی و آموزشی دینی توجه ویژه‌ای داشت و همواره می‌گفت: «از خدا شرم دارم که خانه‌ای بنا کنم و در کنارش مسجدی نسازم.» (۱۶) راوندی نیز اراده وافر آل سلجوق در ترویج امور فرهنگی و دینی را چنین توصیف می‌کند: «چندان خیرات که در دولت سلاطین آل سلجوق و ایام همایون ایشان ظاهر شد از احیای معالم دین و تشدید قواعد و مسلمانی و بنای مساجد و انشاء مدارس و رباطات و اوقاف بر علما و سادات و زهاد و ابرار در هیچ روزگار نبود و آثار آن در ممالک اسلام ظاهر است.» (۱۷) در مجموع، مهم‌ترین عامل مؤثر در رواج علوم نقلی در این دوره، علاقه ویژه حاکمان به علم و دانشمندان بوده است.

رواج مدرسه‌سازی و گسترش فضای آموزشی

از آغاز تا قرن چهارم هجری قمری، مساجد به‌عنوان مراکز ترویج علوم دینی و دانش‌های شرعی و نقلی نقش محوری در ارتقاء طراز فکری و فرهنگی و تقویت بعد معنوی مسلمانان ایفا می‌نمودند. اما رفته‌رفته و پس از تکثر علوم و تخصصی‌تر شدن آن‌ها و وفور علم‌آموزان، از قرن چهارم به بعد در اثر ضرورت گسترش فضاها و مراکز آموزشی، تأسیس مراکز جدیدی به نام مدرسه در دستور کار زمامداران و رجال دوستدار علم و فرهنگ قرار گرفت و زمینه پیدایش مدارس و تعلیمات عمومی فراهم آمد و این امر در قرن پنجم، به ویژه دوره سلجوقیان به اوج خود رسید. به طوری که «در

نقلی آموزش داده می‌شد. به کسانی که کار تعلیم این بزرگ‌زادگان را عهده‌دار بودند، مؤدب می‌گفتند که در کار آموزش و پرورش شاگردان خود نهایت توجه و اهتمام را داشته‌اند.

نتیجه‌گیری

دوره سلجوقیان با وجود مشکلات و مسائل سیاسی و بروز جنگ‌های داخلی و خارجی، رهاورد وزینی از نظر رونق و گسترش فضای علمی و فرهنگی برای ایران داشت و در این عصر، علما و دانشمندان و صاحب نظران مشهوری در این مرز و بوم پا به عرصه گذاشته و با خلق آثاری ارزشمند و جریان‌ساز، خدمتی کم‌نظیر به تمدن اسلامی نمودند. علوم نقلی از جمله دانش‌هایی بود که در این دوره در کنار سایر علوم رواج یافت و علاقمندان به علوم نقلی با بهره گرفتن از فضاهای آموزشی و کسب علم از اساتید مطرح این عرصه، آثار فراوانی به یادگار گذاشتند که در این تحقیق به چند نفر از مهمترین دانشمندان علوم نقلی اشاره شد. یکپارچگی و امنیت سلجوقیان در زمان طغرل، آلب ارسلان و ملک شاه سلجوقی و وجود وزرای علم دوست و عالم همچون کندری و نظام الملک و ... تاسیس مراکز علمی و فرهنگی نظیر مدارس، کتابخانه‌ها و ... در پیشرفت علوم تأثیر چشمگیری داشت. یکی از مهمترین دلایل رشد علوم نقلی در این دوره که چندان در تحقیقات مورد توجه قرار نگرفته، تکثر ادیان و مذاهب و فرقه‌ها بود که تضارب آرای این فرقه و اختلافات و درگیری‌های آن‌ها باعث ایجاد تالیفات ارزشمندی در حوزه علوم نقلی گشته است. پرورش بسیاری از بزرگان و صاحب منصبان با کفایت و با فضل و ادب در زمینه علوم نقلی، در نتیجه تشویق و حمایت سلاطین و وزرای سلجوقی و بی توجهی به علوم عقلی و رکود این علوم از ویژگی‌های این حکومت است. در مجموع، دوره سلجوقیان عصر شکوفایی فرهنگ اسلامی بوده است که در آن علوم نقلی به اوج شکوفایی خود رسید.

References

- Mikel, Andre in collaboration with Henri Laurent, (1381), *Islam and Islamic civilization*, translated by Hassan Foroughi, Tehran: Forozesh.
- Almasi, Ali Mohammad, (2011), *History of Islamic and Iranian Education*, Tehran: Amirkabir.
- Sedki, Nasser and Bagheri Tawfigi, Nahid, (2016), *statistical survey of the status and fields of activity of scholars of religious sciences in Iran during the Seljuk period*, Iranian studies biannual, volume: 7, number: 1.
- Azadbakht, Ali, (2016), *Researching the Scientific Situation of Iran in the Seljuk Era*, Master's Thesis of Lorestan

این دوره، به دلیل پایمردی و اهتمام تنی چند از امرای دانش‌دوست و وزیران با فرهنگ، به ویژه نظام‌الملک طوسی، تلاش گسترده برای شکل‌گیری مدارس صورت پذیرفت. «بنابراین دوره سلجوقی از نظر کثرت مدارس از مهمترین دوره‌ها در تاریخ تمدن و فرهنگ اسلامی به شمار می‌آید. مدارس نظامیه و از جمله نظامیه بغداد، به باور اغلب مورخان و صاحب‌نظران شرق و غرب، در حکم نخستین مدارس عالیه و دانشگاه‌های اسلامی محسوب می‌شود. این مدارس علاوه بر آن که در دنیای اسلام موجب تحولی شگرف در زمینه تأسیس و گسترش دامنه فعالیت مراکز علمی گردید، از نظر نظام اداری و آموزشی در مراکز علمی اروپا تأثیر گذاشته است.

خانقاه‌ها و مراکز آموزش‌های صوفیانه

زاویه یا خانقاه مرکز تعلیم و تربیت اهل تصوف و از کانون‌های متصوفه به حساب می‌آمده است. البته غیر از خانقاه‌ها در دوره اسلامی، مراکزی چون رباط، مسجد، صومعه، دویزه، زاویه، مدرسه، تکیه، لنگر، خرابات نیز گونه‌هایی از تعالیم صوفیانه در جریان بوده است. در خانقاه‌ها، صوفیان به ریاضت‌های نفسانی و اشتغالات طریقتی به ویژه ذکر می‌پرداختند و کسانی که قابلیت داشتند به حریم اسرار الهی راه می‌یافتند. در این مراکز، کسانی که به دنبال نور حقیقت بوده و از قیل و قال مدرسه خسته شده، به هدایت مرشدی به راه پیدا کردن حال بودند و اینان استدلال و دارندگان علوم ظاهری را اهل قال می‌نامیدند و عارفان و دارندگان علوم باطنی را اهل حال. (نصر، ۸۱) در روزگار سلجوقه، طریقت‌های صوفیانه توسعه زیادی یافته، از رسمیت برخوردار شدند. غیر از شهر نیشابور که دارای نوعی مرکزیت فرهنگی بود به سبب گسترش مسائل عرفانی و انتشار آیین طریقت تقریباً در غالب شهرهای خراسان مرکزی به نام خانقاه وجود داشت. در خرقان، سرخس، حرارت، بوزجان، غزنین، طوس، نسا، بلخ و بخارا و سمرقند و ... این مراکز رونق داشته‌اند. محمد بن حمویه جوینی نیشابوری متوفی ۵۳۰ ق علاوه بر خانقاهی که در نیشابور داشت در بحیرآباد خوارزم هم خانقاهی بنا کرده و اوقافی برای آن مقرر داشت. خاندان حمویه در رونق و رواج و گسترش مسلک دودمان خویش می‌کوشیدند. از خانقاه‌های معروف سمرقند، خانقاه قاسم بن جوکی بود سلطان سنجر سلجوقی برای هزینه خانقاه او پنجاه هزار دینار فرستاده بود و از او همت می‌طلبید. خانقاه و تربت سنایی غزنوی متوفی ۵۲۵ ق یا ۵۳۵ ق در غزنه شهرت داشت. وجود خواجه عبدالله انصاری متوفی ۴۸۱ ق و تألیفات او هم در زمینه آیین تصوف بارزترین نمونه کوشش متصوفه و عرفا در منطقه هرات به حساب می‌آید. خواجه عبدالله انصاری رهبری سالکان را در این شهر عهده دار بود. بنابراین خانقاه‌ها نیز در کنار مدارس یکی از مراکز ترویج و نشر علوم نقلی بودند و در این مراکز نیز دانشمندان مطرح و برجسته‌ای در زمینه علوم نقلی تربیت شده و آثاری ارزشمند به رشته تحریر درآوردند.

از مراکزی که می‌توان آن را در ردیف نهادهای آموزش قرار داد، کاخ‌ها و دربار و درگاه امرا، سلاطین و بزرگان است. در این مراکز علاوه بر آموختن خواندن و نوشتن، به فرزندان بزرگان علوم و دانش‌های

19. Someone, Nurullah. (1383), Culture of Iranian Educational Institutions, Tehran: University of Tehran.
20. round Muhammad bin Ali, (1921 AD), Raha al-Sudor and Ayah al-Suror, by Muhammad Iqbal. Leyden University, Faculty of Literature and Humanities, Supervisor: Mohsen Rahmati.
8. provincial Ali Akbar, (1391), Dynamics of Islamic and Iranian Culture and Civilization, Tehran: Ministry of Foreign Affairs' Document and Diplomacy Center.
9. Kasaei, Nurullah, (2004), Culture of Iranian Educational Institutions, Tehran: Tehran University Press.
10. Zarinkoob, Abdul Hossein, (2008), The Value of Sophia's Heritage, Tehran: Amirkabir.
11. Ghazali Abu Hamid, (2016), The Chemistry of Happiness, by Hossein Khadio Jam, Tehran: Scientific and Cultural.
12. Joyni, Ali bin Ahmad, Mutjab al-Din, (1396), Utbah al-Katbah, a selection of correspondence from the Seljuq court, edited by Maryam Sadeghi, Tehran: Karnameh Publishing House.
13. Brown. Edward, (1386), History of Iranian literature, from Ferdowsi to Saadi, translated by Fethullah Mojtabai, Tehran: Marwarid Publishing.
14. Tousi, Abu Ali Hasan bin Ali Tousi (Nizam al-Mulk), (1378), Sir al-Muluk or Politics, edited by Hubert Dark, Scientific and Cultural: Tehran.
15. Ibn Fandh, Abul Hasan Ali bin Zayd Beyhaqi, (1361) History of Beyhaq, corrected and annotated by Ahmad Bahmanyar, with an introduction by Mohammad Qazvini, Tehran: Foroughi Bookstore.
16. Jarfazghani, Abul Sharaf Naseh bin Zafar, (1382), translation of Tarikh Yamini, corrected by Jafar Shaar, Tehran: Scientific and Cultural.
17. Safa Zabihullah, (1374), History of Intellectual Sciences in Islam, Tehran: Tehran University Press.
18. Ibn al-Balkhi, (1363), Farsnameh, edited by Guy Listrange and Reynold Elaine Nixon, Tehran: Duniyai Kitab.